

JOANNA KOSTECKA

Uniwersytet Rzeszowski

ALEKSANDER W. KOSTECKI

Stowarzyszenie Rzeszowskie Ogrody

KLASTRY TURYSTYCZNE W WOJ. PODKARPACKIM ELEMENTEM ZRÓWNOWAŻONEGO ROZWOJU

Abstract: Tourism Clusters in the Podkarpackie Province as an Element of Sustainable Development: The work is an analysis of the literature and presents selected characteristics of tourism in Podkarpackie Voivodeship. The authors take it upon themselves to present their own perspectives on the formation and operation of tourism cluster promoting sustainable development (for those who want to break with the consumer lifestyle and explore the justification for the retardation of environmental degradation, the pace of life and the transformation of ecosystems). The authors expose new tasks for tourism clusters resulting from the need for a broad and urgent promotion of sustainable development. In their opinion, “educational trips” should be organized broadly to improve and develop sustainable tourism. They should not only enable tourists to see the interesting place and provide the interesting experience but also the knowledge that encourages to search for new messages, solutions, examples, and even the motivation to sustainable rules in own life of. After a well prepared educational trip, tourists should be able to look at many things we encounter in everyday life from a new perspective. Among other things, new tasks for tourism clusters are connected to education of guides in the field of sustainable development.

Keywords: Clusters of tourism, education through tourism, educational trips, Podkarpackie Voivodeship, sustainable tourism.

Wstęp

Współcześnie rozumiana turystyka jest zjawiskiem przestrzennej ruchliwości ludzi, powodowanym chęcią zmiany miejsca pobytu, środowiska, rytmu życia albo chęcią poznawania. Gdy za podstawowe kryterium podziału turystyki przyjmiemy motywacje lub grupę motywacji osoby podejmującej przemieszczanie się, możemy wyróżnić np.: turystykę wypoczynkową, leczniczą, sportową, nastawioną na wrażenia, rodzinną, klubową, oświatową, kwalifikowaną, zdrowotną, biznesową, poznawczą czy

religijną a nawet kongresową – nastawioną na wrażenia i przeżycia [Gaworecki 2010].

Rozwój turystyki ma bogatą historię. Wśród czynników wpływających na rozszerzenie aktywności turystycznej należy niewątpliwie wymienić wzrost zamożności i świadomości społeczeństwa, a także rozwój środków transportu. Warto zauważyć, że ten typ aktywności podróżujących decyduje również o nowych źródłach dochodu dla wielu osób zajmujących się obsługą podróżnych. W Europie, dzięki zainteresowaniu górami rozpoczęto wyprawy w celu zdobywania alpejskich szczytów. W wyniku okresowego pojawiania się dużych grup przybyszów, drobne osady tego regionu, np. Chamonix, zaczęły przekształcać się w ośrodki turystyki górskiej. W XVIII w. rozkwitły tam liczne miejscowości uzdrowiskowe.

Koniec XVIII w., przynosząc rewolucję przemysłową, okazał się być przełomowy dla turystyki. Wraz ze skróceniem czasu pracy, rozwojem środków transportu, przemysłu, urbanizacji i wzrostu poziomu kultury, turystyka stopniowo nabierała masowego charakteru. Podróże stały się wygodniejsze, krótsze, a przede wszystkim znacznie tańsze. Rozwijano linie kolejowe (od 1883 r. na trasie Paryż–Konstantynopol rozpoczął kursowanie Orient Express) i transport samochodowy (pierwsza autostrada powstała we Włoszech w 1924 r.). Następnie przyszedł czas na pasażerski transport lotniczy. Pojawiło się też pierwsze biuro podróży (powstało w Anglii w 1841 r.), rozpoczynając swoją działalność w zakresie organizacji wycieczek w okresie letnim i zimowym, co w 1882 r. (w Szwajcarii) doprowadziło do powołania pierwszego zrzeszenia hotelarzy [*Turystyka...*].

W XVI i XVII w. turyści coraz częściej szukali leczniczych źródeł. Pobyt u wód zaczął jawić się w Europie jako przeżycie towarzyskie i społeczne. Obok kąpieli, pito wody mineralne, np. w gospodach stawianych w pobliżu źródeł, które coraz częściej odwiedzane przez podróżnych zaczęły dobrze rozwijać się i przynosić zyski [Kasprzak 2016].

Jak widać z zestawienia wybranych faktów, turystyka dotyczy nie tylko ludzi podróżujących. Wiąże ze sobą także wiele innych grup wspierających jej rozwój. Uważa się, że jedno miejsce pracy w branży turystycznej, powoduje powstanie kilku miejsc pracy w towarzyszących segmentach gospodarki.

Poniższe opracowanie jest przeglądowe, oparte na analizie wybranego piśmiennictwa i prezentacji systemu klastrowych turystycznych na Podkarpaciu. Autorzy opracowania postawili sobie za cel przedstawienie własnego spojrzenia na powstawanie i działanie klastra/ów turystycznych promujących zrównoważony rozwój (dla turystów pragnących zerwać z konsumpcyjnym stylem życia na rzecz poznawania uzasadnienia dla konieczności retardacji tempa życia i degradacji ekosystemów).

1. Metoda pracy

Badając problematykę zagadnienia analizowano wybrane pozycje literatury. Przy opracowywaniu klastrowych turystycznych promujących zrównoważony rozwój posługi-

wano się pojęciem regionów. Przy ich określeniu uwzględniono administracyjną oraz geograficzną [Kondracki 2002] delimitację terenu nakładając na nie obszary przyrodniczo cenne i formy ochrony przyrody [Rogała, Marcela 2012] oraz opisywane dalej zaszczości historyczne i wynikające z nich skutki demograficzne i społeczne. Wyznaczono w ten sposób propozycję 3 obszarów cennych turystycznie, przeprowadzając ich historyczną, kulturową i przyrodniczą analizę dla wytyczenia propozycji tras i programów „podróży edukacyjnych” promujących zrównoważony rozwój w woj. podkarpackim. Wyodrębnione w opracowaniu regiony stanowią obszary względnie wewnątrznie spójne, a zewnątrznie – przyrodniczo, gospodarczo, społecznie i historycznie odrębne od otoczenia. Aby umiejscowić w nich trasy turystyczne opisano także atrakcyjne miejsca poza regionami, urozmaicając przez to wycieczkę edukacyjną (lub czysto poznawczą) z Rzeszowa, który uznano za początek wszystkich tras.

2. Analiza problematyki

2.1. Klastry w gospodarce i turystyce

Klastry są jedną z form zrzeszania się małych grup w dużą zbiorowość; stwarzają przy tym dogodne warunki rozwojowe szczególnie tych podmiotów, których potencjał rozwojowy jest ograniczony. Umożliwiają korzystanie ze wspólnej bazy wiedzy oraz umiejętności, a przez dzielenie się wspomnianymi elementami przyczyniają się do jej rozszerzenia przez wzajemne udostępnianie sobie niewykorzystanych mocy usługowych. Klastry mają szansę na wysoką jakość działania – poszczególne podmioty, w sposób domyślny lub jawny, wzajemnie sprawdzają jakość reprezentujących je usług lub produktów.

Pojęcie *klastry* wywodzi się z angielskiego słowa *cluster*, co oznacza „grono”, „kiść”. Termin ten pojawił się w gospodarkach uprzemysłowionych, charakteryzując grupy kooperacyjne przedsiębiorstw, które są wyspecjalizowane, a ich działania opierają się na współpracy, przy powiązaniach z zapleczem naukowo-badawczym i administracją terenową [Gorynia, Jankowska 2008].

Pierwszą definicję klastra sformułował M. E. Porter, według którego „*klastry to geograficzne skupiska wzajemnie powiązanych firm, wyspecjalizowanych dostawców, jednostek świadczących usługi, firm działających w pokrewnych sektorach i związanych z nimi instytucji w poszczególnych dziedzinach, konkurujących między sobą, ale także współpracujących*” [za Roman 2013].

Korzyści wynikające ze współpracy w obrębie klastra można wykorzystać w wielu dziedzinach działalności gospodarczej, również turystycznej. Warto podkreślić, że zarówno na całym świecie, jak i w Polsce, wspomniane działanie podejmuje coraz więcej grup inicjatywnych. Zrzeszają one często bardzo liczne podmioty przy czym jako przykłady klastrów turystycznych na świecie można za Staszewską [2009] opisać:

- Klaster turystyczny „Sri Lanka” (w Sri Lanka). W jego skład wchodzi 1630 firm (hotele, biura turystyczne, przewoźnicy, sklepy turystyczne, Narodowa Organizacja Turystyki+sektor publiczny); swoją działalnością obejmuje on obszar 506 ha oferując bardzo zróżnicowany produkt turystyczny skierowany głównie do turystów z Niemiec, Anglii, Francji i Indii.
- Klaster turystyczny „Jamajka” (na Jamajce), stanowi megaklaster, który powstał z połączenia małych sieci, daje zatrudnienie 2,5 mln pracowników, rozwija związki między sieciami, np. Słoneczna Dolina Plantacji+Turystyka Rumu. Turystyka w obrębie klastra rozwija więzi między różnymi sektorami turystyki oraz rolnictwem, hotelarstwem czy gastronomią.
- Multiklaster „New Zeland” (w Nowej Zelandii) zrzesza 6 turystycznych regionów tworzących samodzielne, ale współpracujące sieci. Region najczęściej odwiedzany jest przez turystów z Anglii, USA i Kanady. Oferuje zróżnicowany produkt z zakresu turystyki pobytowej, kwalifikowanej i wiejskiej, uwzględniając profilaktykę zdrowia oraz higienę ciała.
- Klaster narciarski Are (w Szwecji) położony jest blisko granicy z Norwegią. Tworzy go kilkaset podmiotów oferujących usługi pobytowe, rekreacyjne i szkoleniowe (z zakresu narciarstwa). Rozwija się tutaj współpraca z Lokalnym Stowarzyszeniem Przedsiębiorców, które przejęło wiele uprawnień władz lokalnych.
- Klaster turystyki wypoczynkowej w Wielkiej Brytanii działa w północno-wschodniej Szkocji i skupia kilkaset członków. Elementy jego oferty turystycznej stanowią atrakcje Szkocji (zamki, hotele, rodzinne pensjonaty, szkockie tańce, delfinarium, szkocka sztuka oraz szkocka kuchnia).

Jak podaje Staszewska [2009], pierwszym klastrem turystycznym w Polsce był klaster pod nazwą „Beskidzka 5” w skład którego, obok Ustronia, w 2005 r. weszło 5 gmin powiatu cieszyńskiego. Inicjatywa okazała się atrakcyjna i wzorcowa, przyjęła się, a po 4 latach (w 2009 r.) w zakresie turystyki zaczęło działanie kilkanaście klastrow, których przykładami były m.in.: „Kultura Lubelszczyzny”, „Słońce Regionu” czy „Kryształ Europy”.

2.2. Klastry turystyczne na Podkarpaciu

Na podstawie badania przeprowadzonego przez Szwinę [2015] można stwierdzić, że w Polsce największa koncentracja przedsiębiorstw turystycznych występuje na obszarach przygranicznych. Wykorzystując współczynnik lokalizacji LQ stwierdził on, że najwyższy poziom specjalizacji w turystyce na tle kraju można wykazać w powiatach woj. pomorskiego (powiat pucki ma według tego autora, najwyższy LQ=10,47), małopolskiego (w powiecie tatrzańskim LQ=8,53), zachodniopomorskiego (powiaty kamieński, kołobrzeski, gryficki, sławieński, koszaliński) oraz na Podkarpaciu (w powiecie leskim i bieszczadzkim odpowiednio współczynnik LQ: 4,65 i 2,42). Przedstawiony pogląd dotyczył podmiotów zarejestrowanych w REGON w 2013 r.

Jak wspomniano, klastry mają za zadanie integrowanie podmiotów działających na określonym obszarze w pokrewnych sektorach. Działalność turystyczna na Podkarpaciu rozwija się od dawna, częściowo także w obrębie klastrow, których przykładem może być *Bieszczadzki Transgraniczny Klaster Turystyczny*, stanowiący skupisko 50 podmiotów, w którym dominują gospodarstwa agroturystyczne. Został utworzony w ramach projektu „Polsko-ukraińska strategia rozwoju turystyki jako niezbędny element wspólnych przedsięwzięć” obejmując sieć podmiotów z branży turystycznej w powiecie bieszczadzkim (Polska) oraz w rejonach starosamborskim i turczańskim (Ukraina). Jego celem jest przygotowanie markowych produktów turystycznych z zakresu turystyki edukacyjno-poznawczej i traperskiej. Oferuje kompleksową obsługę turystyczną [Podkarpacki Urząd Wojewódzki w Rzeszowie...].

Innymi zinstytucjonalizowanymi klastrami w województwie są:

- Karpacki Klaster Turystyczny,
- Klaster „Kraina Podkarpacie”,
- Klaster turystyczny mikroregionu „Dolina Strugu”,
- Przemyski Klaster Turystyczny,
- Innowacyjny Klaster Zdrowie i Turystyka „Uzdrowiska Perły Polski Wschodniej”,
- Klaster Jakości Życia „Kraina Podkarpacie” i inne.

Funkcjonują też klastry i inne formy organizacji, które nie zajmują się bezpośrednio turystyką, lecz są jej naturalnym uzupełnieniem np.: Dolina Ekologicznej Żywności, Klaster „Podkarpackie Smaki” [Oczoś 2012], Stowarzyszenie Winiarzy Podkarpacia [Stowarzyszenie... 2016] oraz wiele innych.

Czy klaster turystyczny musi być formalnie zarejestrowaną instytucją? Czy może być także nieformalnym zrzeszeniem (porozumieniem) podmiotów gospodarczych, osób i samorządów realizujących wspólny cel? Na początku formułowania się nowego zadania taki nieformalny układ może być bardzo pomocny, odgrywać istotną rolę, a po jej spełnieniu utrwalić się w całości lub części. Jakie zadania otwierają się przed klastrami turystycznymi podczas wdrażania w życie zrównoważonego rozwoju?

2.3. Jaka turystyka w przyszłości?

Powyższe pytania mogą stanowić zacych pod stałą dyskusję na temat przyszłości turystyki. W Konstytucji RP [Dz.U. 1997 nr 78 poz. 483] znaleźć można odniesienie do rozwoju zrównoważonego, warto więc o tym pamiętać, bo turystyka na całym świecie stanowi pręźnie rozwijającą się branżę gospodarczą. Szukając odpowiedzi na wiele pytań, nie należy zapominać o zagrożeniach dla środowiska, jakie stanowi masowa turystyka tradycyjna podlegająca współczesnym trendom wzrostu usług oraz maksymalizacji zysku ekonomicznego. Taka turystyka nie bierze pod uwagę konieczności zrównoważonego wykorzystywania zasobów przyrody, mimo że jest w niej osadzona.

Nie sposób zapomnieć więc o globalnych i lokalnych zagrożeniach dla środowiska ze strony nieodpowiednio zorganizowanej i funkcjonującej turystyki. Choć za główną przyczynę degradacji środowiska przez turystykę uznać należy przede wszystkim

kim nadmierną koncentrację ruchu turystycznego, duże znaczenie mają także nieprawidłowe zlokalizowanie bazy turystycznej oraz złe formy organizacji wypoczynku. Na wymienione przyczyny nakładają się dodatkowo nieprawidłowe systemy gospodarki odpadami w tych obszarach oraz brak kultury i wyobraźni turystów i stałych mieszkańców.

Rozwój turystyki w miejscowości lub regionie niesie korzyści finansowe dla przedsiębiorców i mieszkańców, ale przy okazji przynosi także problemy związane z podwyższoną eksploatacją wody i energii oraz produkcją dużych ilości ścieków i odpadów, co związane jest z sezonowym pobytem większych grup ludzi na danym obszarze. Dzikie wysypiska śmieci spotykane są nawet w krajobrazie takich obszarów chronionych, jak Natura 2000, parki narodowe czy rezerwy. Jest to szczególnie groźne dla środowiska i ludzi, w tym turystów, gdy dotyczy odpadów niebezpiecznych [Kostecka 2010a, 2011]. Odpady wytwarzane przez ruch turystyczny cechuje wzrost objętości w tzw. sezonie, czyli w ciągu kilku miesięcy na przestrzeni całego roku oraz strefowość w występowaniu – głównie w pobliżu miejsc najbardziej atrakcyjnych (wypoczynkowo lub widokowo).

Miejscowości oferujące przyjezdnym pobyt na obszarach o dużych walorach rekreacyjnych i wypoczynkowych są szczególnie narażone na dewastację, dlatego też właściciele publicznie dostępnych miejsc zabezpieczają je i wliczają do własnych budżetów koszty związane z ich bieżącą lub posezonową konserwacją i sprzątaniami. Ciągi turystyczne oblegane w tzw. sezonie są najczęściej narażone na zaśmiecenie i erozję turystyczną postępującą w ciągu kolejnych lat. Utrzymanie tras w pożądanym stanie wymaga nie tylko ich dobrego urządzenia przez ustawienie odpowiedniej liczby regularnie opróżnianych koszy, przygotowania wiat przeciwdeszczowych, miejsc na ognisko, toalet, tablic informacyjno-edukacyjnych itp., ale także dodatkowego posezonalnego sprzątania.

Na dewastację ze strony „turystycznych” śmieci narażone są zarówno ekosystemy lądowe, jak i wodne. Wynika to często z braku odpowiedniej infrastruktury, a także kultury z powodu niskiej świadomości niektórych turystów indywidualnych i grupowych (wycieczek, rajdów, obozów stałych i wędrownych). Niektórzy turyści nie przykładają wagi do estetyki otoczenia i psują ją bezmyślnym i niestarannym zachowaniem. Lokalne władze rzadko dbają o to, aby zyski np. z opłaty wpisowej uczestników maratonów, rajdów rowerów górskich czy z udziałem quadów oraz zyski z reklam były przeznaczane na rekultywację terenu po imprezach turystycznych czy posprzątanie tras. Użytkowane przez sympatyków żeglarstwa, kajakarstwa i wędkarstwa szlaki wodne są także zanieczyszczane przez wyrzucane przez turystów odpady. Są one unoszone przez wodę przez co stanowią poważny ekologiczny, społeczny i ekonomiczny problem wielu gmin. Są przyczyną śmierci zwierząt, które mylą kawałki kolorowych śmieci z pokarmem. Zdarza się także wyścielanie nimi wnętrza ptasich gniazd, co powoduje, że nie przepuszczając wody, śmieci przyczyniają się do jej nagromadzenia w gnieździe i topienia się piskląt. Odpady obecne na brzegach rzek,

wśród drzew, krzewów czy nawet zabytków, szpecą, a ich usunięcie jest zabiegiem pracochłonnym i kosztownym. Turystyka wodna i nieuregulowany problem toalet na jachtach turystycznych decydują też o postępującym procesie eutrofizacji cennych turystycznie zasobów wodnych.

Podatek lub opłata miejska (miejscowa), taksy klimatyczne i inne formy lokalnych opłat za pobyt na określonym terenie, powinny być przeznaczane na usuwanie negatywnych skutków czasowej obecności turystów, ale dla lokalnych władz inne wydatki często mają niestety priorytet.

Jakie lekarstwo należy zastosować stawiając na konieczną pomoc ekosystemom, a szczególnie miejscom odwiedzanym (i często niszczone) przez turystów? Na powyższy problem szuka odpowiedzi wielu przedstawicieli zarówno nauki, jak i praktyki. Zgadzą się oni z poglądem, że rozwiązania poszukiwać należy w rozwijaniu turystyki zrównoważonej.

2.4. Turystyka zrównoważona

Model zrównoważonej turystyki może być interpretowany jako pewien paradygmat, w którym działania podejmowane zarówno przez turystów, jak i organizatorów ich czasu nie powodują strat lub trudnych do odwrócenia zmian w środowisku przyrodniczym i społeczno-kulturowym danego terenu, przynosząc jednocześnie korzyści zarówno samym turystom, jak i społecznościom zamieszkującym odwiedzane przez nich miejsca, a także osobom i instytucjom świadczącym usługi turystyczne.

Jak wykazuje Kowalczyk *et al.* [2010], za prekursora koncepcji turystyki zrównoważonej można uznać Josta Krippendorfa (1938-2003), ale koncepcję zrównoważenia w ujęciu filozoficzno-religijnym można odnieść już do starożytności [Dołęga 2010].

Dzisiaj zrównoważona turystyka dyskutowana jest jako lekarstwo dla przeciążonych ekosystemów i rozważana jako koncepcja rozwoju lokalnego, wzmocnionego przez szeroko pojętą partycypację społeczną. Ruch *slow travel* np. doskonale wpisuje się też w koncepcję retardacji przekształcania zasobów przyrody, stanowiącą element filozoficznych uwarunkowań zrównoważonego rozwoju [Kistowski 2010; Poskrobko 2010, Kostecka 2010b, 2013].

Wśród opracowań na temat zrównoważonej turystyki należy wymienić wspomnianą już książkę Kowalczyka *et al.* [2010], w której można m.in. odnaleźć rozważania na temat ewolucji miejscowości turystycznych, ważnego dla zrównoważonego rozwoju pojęcia *chłonności turystycznej*, granic dopuszczalnych zmian, strefowania przestrzennego czy zintegrowanego ośrodka turystycznego przy spotkaniu kultur.

Warto w tym miejscu przywołać także turystykę bierną 3S (ang. *sun, sea, sand* – słońce, morze, piasek) coraz chętniej i częściej zamienianą na turystykę 3E (ang. *entertainment, excitement, education* – rozrywka, podniecenie, edukacja) [Alejskiak 1999]. To trzecie E, umiejętnie wykorzystane, daje nadzieję na wykształcenie „zrównoważonego turysty” i zachowanie najcenniejszych, godnych zwiedzania walorów i zasobów dla następnych pokoleń.

Warto zwrócić uwagę na to, że w zrównoważonej turystyce ważne jest budowanie szeroko pojętej świadomości podróżującego. Trzeba podkreślić niewystarczającą rolę świadomości przyrodniczej, którą rozwijać można przy okazji turystyki przyrodniczej. Ten zawężony sposób interpretacji zrównoważonego rozwoju należy koniecznie poszerzyć o elementy edukacji społeczno-kulturowej, która może przybierać bardzo różne formy.

Istotną i ciekawą częścią turystyki kulturowej może być np. turystyka literacka, obejmująca wszelkie podróże turystyczne śladami twórców literatury i ich dzieł, które stwarzają okazję do głębszej refleksji i osobistego przeżywania utworów [Mikos v. Rohrscheidt 2008; Stasiak 2009]. W czasie przebywania w turystycznych podróżach znajomość literatury ułatwia współczesnym zrozumienie historii z przeszłości. Warto także poszukiwać odwołań do literatury pokazującej losy kobiet powiązane z konkretną przestrzenią kulturową i geograficzną. Przewodniki turystyczne rzadko jednak przedstawiają działalność i historię kobiet [Strabel 2015]. Ostatnio, głównie za przyczyną mediów, popularna jest także turystyka kulinarna (i jej różne odmiany, np. enologiczna).

Aby rozwijać i doskonalić zrównoważoną turystykę warto i należy organizować także szeroko pojęte *podróże edukacyjne*. Powinny one nie tylko umożliwiać turystyce kontakt z ciekawym miejscem i wyposażać w ciekawe przeżycia, ale także zaopatrywać w wiedzę prowokującą do poszukiwania nowych wiadomości, rozwiązań, przykładów i motywacji do stosowania we własnym życiu pozytywnych wzorów czy sytuacji. Po odbyciu dobrze przygotowanej „podróży edukacyjnej” na wiele spraw, z którymi stykamy się w podróży i własnym życiu codziennym, możemy spojrzeć w innym kontekście.

2.5. Konieczność promocji zrównoważonego rozwoju

Funkcjonowanie człowieka w cywilizacji technicznej XXI w. wymaga nowych wzorów postępowania. Do końca lat 60. XX w. zagrożenia wynikające z wyczerpywania się zasobów surowcowo-energetycznych i biologicznych Ziemi wydawały się względnie odległe. Nie mobilizowało to większych grup społecznych do podejmowania poważniejszych i wspólnych inicjatyw w celu ich ochrony. Istotna zmiana sposobu myślenia w tym zakresie nastąpiła w krajach gospodarczo rozwiniętych od początku lat 70. ubiegłego wieku. Nie były to jednak wystarczające zmiany, bo zagrożenia związane z oddziaływaniem gospodarki człowieka na środowisko przyrodnicze zwiększają się znacznie szybciej niż pierwotnie oczekiwano. Antropopresja stanowi obecnie dla Ziemi tak wielkie obciążenie, że nie można już dłużej zakładać, że znajdujące się na naszej planecie ekosystemy będą zdolne do zapewnienia warunków do życia przyszłych pokoleń. Poważne naukowe oceny specjalistów wskazują, że 60% światowych zasobów ekosystemowych ulega degradacji lub jest użytkowanych w sposób zagrażający ich trwałości. Skutki ludzkiej działalności dla środowiska przyrodniczego przekraczają zdolność planety do regeneracji o ok. 25% [Millenium... 2005]. Brak

jest zrównoważenia konsumpcji ze zdolnościami ekosystemów do regeneracji oraz absorpcji wytwarzanych przez człowieka odpadów.

Należy też podkreślić, że współczesne środowisko życia – jak nigdy wcześniej – coraz bardziej nasycone jest wytworami ludzkiej wiedzy i działalności technicznej, ale wiele z wytworzonych przez człowieka obiektów materialnych, choć umożliwia i ułatwia przetrwanie człowieka, to jednak niesie ze sobą niebezpieczeństwo [Sztumski 2005]. Nowoczesna, czasem niedoskonała technika może stanowić zagrożenie, bo często brakuje jej ekologicznej instalacji w przyrodzie [Łepko 2012]. Należy więc pilnie upowszechniać znajomość podstawowych kwestii dotyczących ochrony środowiska: prawo do odpowiednich warunków życia, odpowiedzialność za chronienie i polepszanie środowiska dla obecnych i przyszłych pokoleń, odpowiedzialność człowieka za dziedzictwo przyrodnicze i kulturowe, walkę z zanieczyszczeniem ekosystemów, politykę ekologiczną itp. Nie wolno też zaniedbywać rozwiązywania podstawowych i złożonych problemów społecznych.

W upowszechnianiu wagi powyższych kwestii włączają się różne grupy zarówno zorganizowanych, jak i pojedynczych obywateli. Niezwykle istotne jest także np. ukazanie się encykliki Papieża Franciszka „Laudato si’. W trosce o wspólny dom” odwołującej się do tradycji św. Franciszka z Asyżu. Encyklika poświęcona jest ochronie wszelkich postaci życia naszej planety i zajmuje się ważnymi problemami dotyczącymi całej ludzkości. Uznaje ochronę środowiska za problem ogólnoswiatowy, którego nie rozwiążą pojedyncze państwa, czy narody. Problem ten dotyczy całej populacji ludzkiej, konsekwentnie dążącej do samounicestwienia w różnych jego formach, a niszczenie środowiska przyrodniczego jest jedną z nich [Kasprzak, Kostecka 2015].

Wydaje się, że inteligentnie poprowadzone usługi turystyczne nie muszą zaburzać odtwarzania się zasobów Ziemi lub zużywając je w sposób minimalny, spełniać mogą wszystkie warunki zrównoważonego rozwoju. Wywoływanie i zaspokajanie zainteresowania osób obcych wobec swojej okolicy, regionu i państwa, wypełnia kryteria społeczne zrównoważonego rozwoju; poczucie patriotyzmu, w tym lokalnego, wzmacnia dumę ze swojego „domu” i przyczynia się do spójności społecznej. Ekonomiczne walory zrównoważonej turystyki są oczywiste: miejsca pracy, tworzenie infrastruktury ogólnej i turystycznej, ogólny wzrost zamożności społeczności lokalnej. Ogromne mogą być także korzyści ekologiczne – inteligentny rozwój turystyki nie tylko nie powinien zmniejszać zasobów środowiska, a wręcz przyczyniać się do ich wzmocnienia. Bardzo istotne w turystyce zrównoważonej jest więc odpowiednie nasilenie ruchu turystycznego lub jego rozproszenie – zbytne zagęszczenie zarówno infrastruktury, jak i liczby turystów prowadzi do niekorzystnych zmian środowiska. Wobec powyższego, tym większe znaczenie ma promowanie regionów i okolic o dotychczasowo małym nasileniu ruchu turystycznego. Dodatkowym, ale bardzo istotnym aspektem inteligentnego rozwoju turystyki jest społeczna edukacja zarówno odwiedzających, jak i odwiedzanych – organizatorów ruchu turystycznego. Szczególnie ważna jest edukacja środowiskowa, przy czym należy podkreślić, że odpowiednia forma uczenia

się (aktywna edukacja) może łączyć przyjemne z pożytecznym i stanowić przyczynę łatwości przyswajania wiedzy.

Jak wykazano, istnieje pilna potrzeba poszerzenia promocji zrównoważonego rozwoju, bo negatywne oddziaływania człowieka mogą także dotyczyć turystyki. Bardzo często najatrakcyjniejsze turystycznie tereny są bardzo wrażliwe na antropopresję. Celem kolejnego rozdziału opracowania jest więc opisanie własnego pomysłu na powstawanie i działanie klastra turystycznego promującego zrównoważony rozwój (także dla turystów pragnących zerwać z konsumpcyjnym stylem życia na rzecz poznawania uzasadnienia dla retardacji tempa życia i przekształcania ekosystemów [Poskrobko 2010, Kostecka 2010b, 2013]. W rozdziale tym wskazano wybrane trasy – nie tylko bardzo ciekawe i promujące Podkarpacie, ale także zawierające elementy, które można wykorzystać do uzasadniania potrzeby radykalnych zmian organizacji życia na płaszczyźnie ekonomicznej, społecznej i przyrodniczej.

3. Tworzenie klastra turystycznego promującego zrównoważony rozwój w woj. podkarpackim

Klaster turystyczny może tworzyć się w sposób naturalny, gdy w pobliżu siebie są lub zostaną zlokalizowane elementy istotne z punktu widzenia zainteresowanego turysty. Wskazane atuty w sposób naturalny i automatyczny tworzą pozytywne uwarunkowania dla zespołu działań ułatwiających przybywanie turystów, zwiedzanie ciekawych miejsc, wypoczynek i chłonięcie ciekawych informacji przez turystę.

Stolicą woj. podkarpackiego jest Rzeszów. Predyspozycje turystyczne tego miasta są tylko pozornie niezbyt ciekawe. Posiada ono bowiem „zaledwie” kilka muzeów, trasę podziemną – jak wiele innych miejscowości, kilka niezbyt wybitnych zabytków. Jest jednak bardzo ciekawym miastem ze względu na sposób zarządzania, zmierzający nie tylko do tworzenia gospodarczo prężnej aglomeracji, ale także zielonego miasta (aspekt ekologiczny zrównoważonego rozwoju). Rzeszów jest miastem przyjaznym mieszkańcom, walczy o świeże powietrze, ma w swoim centrum zrenaturyzowaną rzekę z chronionym w formie użytku ekologicznego fragmentem [Mroczek, Kostecka 2008], liczne i odpowiednio opisane ścieżki ekologiczne [np. Wnuk, Mazur-Rylska 2003], system rowerowego przemieszczania się. Stosowane metody zarządzania skutkują także kierowaniem rzeszowskiej rzeczywistości w stronę rozwiązywania problematyki społecznej, a więc służą wdrażaniu rozwiązań z zakresu pozostałych podstaw koncepcji zrównoważonego rozwoju [Kostecka, Kostecki 2009].

Rozwój Rzeszowa jest częścią procesu realizacji polityki przestrzennej Polski i wynika z postanowień konferencji na szczepku ministrów w Rotterdamie (listopad 2004 r.) oraz dokumentów przyjętych na nieformalnym szczycie w Lipsku (maj 2007 r.). Polska *Koncepcja przestrzennego zagospodarowania kraju* była opracowywana w perspektywie długookresowej (25 lat) i powinna wpisywać się w przyjęte w Lipsku

dokumenty: Agendę Terytorialną UE i Kartę Lipską na rzecz Zrównoważonych Miast Europejskich [Mikuła, Krukowski 2007].

Realizowane w Rzeszowie działania, podobnie jak ciekawe w nim miejsca, należy upowszechnić jako dobre praktyki, ale aby tak się stało, potrzebni są do tego odpowiednio edukowani przewodnicy, rozumiejący wagę promocji zrównoważonego rozwoju. W tym momencie warto uzmysłowić sobie wartość wyższych uczelni, w tym np. Uniwersytetu Rzeszowskiego także jako elementu klastra turystycznego tworzonego np. pod hasłem „Zrównoważony Rzeszów”. Jest w nim oczywiście miejsce na takie instytucje, jak hotele, restauracje, muzea, ogrody publiczne itp.

W woj. podkarpackim ogromny potencjał do tworzenia klastrów turystycznych ma także Przemyśl. O jego wyjątkowości świadczy usytuowanie, historia i architektura. Położony jest w bardzo ciekawej i obfitej w atrakcje, a przy tym prawie nie znanej, okolicy. Bardzo warte uwagi są też Łańcut, Markowa, Jarosław, Krasieczyn, Sanok, Krosno, Dukla i inne.

Negatywny wpływ turystyki masowej na środowisko przyrodnicze i społeczności lokalne zaczęto dostrzegać już w latach 80. ubiegłego wieku, ale idea turystyki zrównoważonej, której celem jest minimalizacja negatywnego wpływu na szeroko pojęte środowisko, zakotwicza się w świadomości ludzi za wolno. Należy pilnie dołożyć starań, aby stała się rozpoznawalna, rozumiana i stosowana w praktyce. Dotyczy to zarówno działania jak największej grupy ludzi związanej z obsługą różnorodnych grup turystycznych, jak i organizacji samego sposobu podróżowania i wypoczynku.

Turystyka będzie się rozwijać, bo wynika to ze wzrostu zamożności ludzi i coraz lepszego ich wykształcenia oraz powszechności informacji, a za nią ludzkiej ciekawości. Należy ją tak orientować, aby przyczyniała się do rozwoju społecznego, ekonomicznego i ekologicznego, a nie do degradacji. Trzeba więc skierować jej wzrost tam, gdzie wymienione skutki mogą zostać osiągnięte, a ograniczyć w miejscach już nadmiernie obciążonych lub w takich, gdzie może spowodować skutki negatywne.

3.1. Wybór terenu działania klastra turystycznego promującego zrównoważony rozwój

Polityka turystyczna Unii Europejskiej angażuje się według Zawistowskiej [1998] we wspieranie turystyki i rekomenduje takie działania, aby kraje członkowskie podejmowały decyzje strategiczne dla realizacji następujących celów:

- tworzenie nowych miejsc pracy,
- przyczynianie się do osiągnięcia ekonomicznej i socjalnej spójności Unii,
- rozwój regionów słabiej rozwiniętych,
- ochrona środowiska i dziedzictwa kulturowego,
- promowanie europejskiej tożsamości.

Proponowane poniżej regiony dokładnie wpisują się we wszystkie wymienione cele, a w przypadku utworzenia w nich klastrów turystycznych odpowiednio kiero-

wanych (nie nastawionych wyłącznie na szybki zysk) mają szanse na stopniowe ich wypełnienie.

Przykład Szwajcarii podany przez Gaworeckiego [2010] wskazuje na następujące zasady osiągnięcia zrównoważonego rozwoju w turystyce:

- rozwój turystyki powinien być preferowany tylko tam, gdzie poprawi sytuację miejscowej ludności;
- w regionach o ujemnych skutkach rozwoju turystyki należy przez odpowiednie planowanie sterować jej dalszym rozwojem i robić to tak, aby minimalizować ingerencję w środowisko;
- nowe projekty turystyczne mają przynieść miejscowej ludności wymierne korzyści (miejsca pracy i dochody) z zachowaniem rygorów ochrony środowiska; wychodząc z powyższych założeń Szwajcarzy zezwolili np. na wjazd do Zermatt tylko samochodom z napędem elektrycznym.

Obszary warte przedstawienia i organizowania w nich zrównoważonej turystyki są położone w południowo-wschodnim fragmencie Polski, w woj. podkarpackim. Ze względu na ich walory przyrodnicze i historyczne zostały nazwane przez autorów „obszarami cennymi turystycznie”. W latach 90. XX w. i w obecnym stuleciu znacznie poprawiła się ich dostępność – unowocześniono i udostępniono dla wszystkich typów samolotów lotnisko Rzeszów-Jasionka, zbudowano większość autostrady A4, a pozostała jej część na Podkarpaciu zostanie ukończona w 2016 r. Buduje się droga szybkiego ruchu S19, polepszająca dostępność Bieszczadów i Beskidu Niskiego. Dynamicznie tworzy się też pozostała infrastruktura turystyczna (hotele, pensjonaty, gastronomia), z których wiele wchodzi w skład klastrów turystycznych i udostępnia nowe atrakcje turystyczne (np. karpacka Troja czy Muzeum Ulmów). Centrum tych zmian stanowi wspomniany już Rzeszów – stolica woj. podkarpackiego.

Wybrane do prezentacji nowego potencjału turystycznego obszary wyróżniają się przede wszystkim swoją historią, małym wpływem antropogenicznym na przyrodę i innymi atrakcjami.

Pierwszy cenny turystycznie obszar położony jest na Pogórzu Przemyskim i Dynowskim oraz częściowo w Górach Turczańsko-Sanockich (w granicach Polski) i obejmuje miasto Przemyśl (obszar 1). Drugi obszar cenny turystycznie to Bieszczady Zachodnie, polska część Gór Turczańsko-Sanockich i Kotlina Sanocka z Sanokiem (obszar 2). Trzeci obszar cenny turystycznie to wschodnia część Beskidu Niskiego, Pogórze Bukowskie i Kotlina Jasielsko-Krośnieńska wraz Krośnem i uzdrowiskami w Rymanowie i Iwoniczu (obszar 3). Proponowane obszary posłużyły do zaproponowania trzech tras wycieczkowych („podróży edukacyjnych”). Mają one charakter krajoznawczy, edukacyjny, a w części charakter turystyki kwalifikowanej. Ze względu na uwarunkowania, główny model rozwoju gospodarczego i społecznego tych obszarów powinien być oparty na turystyce zrównoważonej.

3.2. Tło historyczno-społeczne prezentowanych regionów

Południowe i wschodnie tereny obecnego woj. podkarpackiego były od wieków pograniczem narodowościowym (etnicznym), kulturowym i religijnym. Występowały tu obok grup rdzennie polskich lub spolonizowanych, różne grupy ludności rusińskiej i mieszanej – Ukraińcy, Łemkowie, Bojkowie, Dolinianie i Zamieszkańcy, wyznający w większości prawosławie lub grecki katolicyzm [Kondracki 2002].

W czasie II wojny światowej i bezpośrednio po jej zakończeniu miały tam miejsce walki i czystki etniczne. Po wojnie większość ludności ukraińskiej i mieszanej poddana była (wbrew swej woli) dwóm falom wysiedleń. Wysiedlenie (repatriacja) Ukraińców z RP do ZSRR – akcja masowych przesiedleń, przeprowadzona na podstawie kryterium etnicznego na polsko-ukraińskim pograniczu narodowościowym miała miejsce w latach 1944-1946 [Misiło 1996]. Druga fala przesiedleń odbyła się w latach 1947-1950 w ramach akcji „Wisła” wymierzonej przeciw ukraińskiej Powstańczej Armii, zbrojnie działającej głównie przeciw polskim mieszkańcom tych ziem. [Chojnowska 1992; Misiło 1996]. W wyniku tych tragicznych wydarzeń, a także na skutek walk z UPA, obszary zamieszkałe przez ludność polską i ukraińską zostały praktycznie wyludnione poza większymi miastami. Część tych terenów jest bardzo słabo zaludniona po dziś. Akcją osiedleńczą uniemożliwiła do 1980 r. zaanektowanie części tych terenów przez władze komunistyczne PRL jako teren wojskowy (dla nielicznych elit PRL teren łowiecki). Obecnie cały ten obszar jest dostępny turystycznie. Opowieści o „państwie” Arłamowskim i o jego komendancie Kazimierzu Doskoczyńskim [Potaczała 2012] stanowią same w sobie atrakcję turystyczną.

Tragiczna historia południowych i południowo-wschodnich granic woj. podkarpackiego ma obecnie swoje dobre strony. W środku Europy powstał słabo zaludniony, unikalny obszar nie tylko o niepowtarzalnych walorach historycznych, ale i przyrodniczych.

3.3. Ochrona przyrody na terenie omawianych obszarów

Województwo Podkarpackie należy do regionów wyjątkowo cennych pod względem wartości przyrodniczych a system ochrony przyrody stworzony do ich ochrony jest pod wieloma względami wzorcowy. Formy ochrony przyrody (w tym główne formy obszarowe: parki narodowe, parki krajobrazowe, obszary chronionego krajobrazu i Natura 2000, zajmują ok. 44,5% powierzchni województwa [Rogała, Marcela 2012]. Opisywane trasy turystyczne (oprócz Rzeszowa i pozostałych proponowanych do zwiedzania miast) obejmują duże elementy terenów chronionych.

Bieszczadzki Park Narodowy jest trzecim co do wielkości polskim parkiem narodowym. Utworzony w 1973 r. obecnie zajmuje obszar 29 202 ha. W jego granicach znajdują się najwyższe i najciekawsze, pod względem przyrodniczym i krajobrazowym, partie górskie Bieszczadów. W 1992 r. stał się częścią Międzynarodowego Rezerwatu Biosfery „Karpaty Wschodnie”. W Parku wyróżniono dwa piętra ro-

ślinno-klimatyczne: regiel dolny i połoniny. Blisko 80% obszaru BPN zajmują naturalne lasy, z czego 15% uznaje się za drzewostany puszczańskie o charakterze pierwotnym. Ścisłą ochroną objęto ok. 63% jego powierzchni. Bieszczadzki Park Narodowy stanowi ostoję dla przeszło 230 gatunków kręgowców, w tym 58 gatunków ssaków. W jego granicach występują prawie wszystkie krajowe gatunki dużych ssaków drapieżnych z niedźwiedziem, wilkiem, rysiem i żbikiem oraz roślinożernych, z żubrem i jeleniem karpackim. Powyżej górnej granicy lasów, od wysokości 1150–1250 m n.p.m., rozciąga się unikalne i nie spotykane gdzie indziej w Polsce piętro wschodniokarpackich hal nazywanych „połoninami”. Muzeum Przyrodnicze Bieszczadzkiego Parku Narodowego (i Ośrodek Naukowo-Dydaktyczny) znajduje się w Ustrzykach Dolnych. Posiada jedną z największych w Polsce kolekcji okazów przyrodniczych.

Magurski Park Narodowy zajmujący powierzchnię 19 439 ha został utworzony w 1995 r. Obejmuje lesistą, silnie pociętą dolinami potoków część Beskidu Niskiego. Swoim zasięgiem obejmuje górne dorzecze Wisłoki oraz pasmo Magury Wątkowskiej (846 m n.p.m.). Tereny Magurskiego Parku Narodowego odgrywają kluczową rolę ekologiczną stanowiąc pomost pomiędzy innymi chronionymi obszarami polskich Karpat Zachodnich i Wschodnich. Ponad 90% powierzchni parku zajmują lasy. W parku występuje prawie 800 gatunków roślin i prawie 200 gatunków zwierząt (nie licząc owadów). Wśród roślin 59 gatunków objętych jest ochroną ścisłą.

Projektowany *Turnicki Park Narodowy* obejmuje najdalej na zachód wysunięte pasmo lesistych Karpat Wschodnich. Geograficznie to obszar Pogórza Przemyskiego i Gór Turczańsko-Sanockich. Kraina jeszcze dzika, o nieprzecenionych walorach przyrodniczych, kulturowych i historycznych. Przedmiotem ochrony byłoby tu w szczególności wspaniałe zbiorowiska leśne – buczyna karpacka z pomnikowymi i niespotykanymi już w naszym kraju okazami jodeł, buków i jaworów. Do innych walorów projektowanego parku należy bogata awifauna. Warte uwagi jest występowanie nowych dla nauki gatunków roślin i zwierząt. Prowadzone badania wskazują, że projektowany Turnicki Park Narodowy przewyższa swoimi wartościami przyrodniczymi istniejące już parki narodowe [*Obszary chronione...; Turnicki...*].

W województwie podkarpackim funkcjonuje 10 Parków Krajobrazowych [Rogała, Marcela 2012]. Na proponowanych trasach w cennych turystycznie obszarach znalazło się siedem z nich, wskazanych poniżej.

Ciśniańsko-Wetliński Park Krajobrazowy położony jest na zachód od Bieszczadzkiego Parku Narodowego i Parku Krajobrazowego Doliny Sanu. Wraz z nimi wchodzi w skład Międzynarodowego Rezerwatu Biosfery „Karpaty Wschodnie”.

Czarnorzecko-Strzyżowski Park Krajobrazowy położony na Pogórzu Strzyżowskim i Dynowskim. Znajdują się tu wychodnie piaskowce uformowane w ostańce.

Jaślicki Park Krajobrazowy jest zlokalizowany we wschodniej części Beskidu Niskiego. Sąsiaduje z Magurskim Parkiem Narodowym. Zadaniem parku jest ochrona

górnego dorzecza Jasiołki i źródlisk Wisłoka. To najmniej odwiedzany przez turystów fragment polskich Karpat.

Park Krajobrazowy Doliny Sanu w północnej części Bieszczadów. Obejmuje pasmo Otrytu, dolinę górnego Sanu po Jezioro Solińskie oraz północne zbocza głównych pasm Bieszczadów. Na południu graniczy z Bieszczadzkiem Parkiem Narodowym i stanowi jego otulinę. Na wschodzie graniczy z ukraińskim Nadszańskim Regionalnym Parkiem Krajobrazowym, na zachodzie – z Ciśniańsko-Wetlińskim Parkiem Krajobrazowym. Wraz z nimi wchodzi w skład Międzynarodowego Rezerwatu Biosfery „Karpaty Wschodnie”. Około 80% powierzchni Parku zajmują lasy z drzewostanami często w wieku ponad 100 lat.

Park Krajobrazowy Gór Słonnych. Szata roślinna parku liczy ok. 900 gatunków roślin naczyniowych. Ponad 73% jego obszaru zajmują lasy, głównie naturalne buczyny karpackie.

Park Krajobrazowy Pogórza Przemyskiego jest czwartym co do wielkości parkiem krajobrazowym w Polsce. Można tu zwiedzać suche doliny i wysokie torfowiska, piękne odkrywki fliszu karpackiego, a lasy są ostoją żbików, rysi, niedźwiedzi, jeleni karpackich i żaby dalmatyńskiej.

Park Krajobrazowy Pasma Brzanki utworzony został we wschodniej części pogórza ciężkowieckiego między Białą a Wisłoką [Lechowska 2012].

Kolejne przyrodniczo cenne tereny objęte ochroną stanowi 13 obszarów chronionego krajobrazu [Obszary chronione...]. Obejmują one tereny atrakcyjne krajobrazowo o zróżnicowanych ekosystemach (często także charakterystycznie przeobrażone w wyniku gospodarki człowieka). Zapewniają zachowanie stanu równowagi w środowisku przyrodniczym, spełniając rozmaite funkcje. Są m.in. otulinami dla parków narodowych i krajobrazowych, stanowią korytarze ekologiczne. Zaspokajają także potrzeby związane z turystyką i wypoczynkiem. W obszarach cennych turystycznie na proponowanych trasach znalazło się sześć z nich:

Wschodniobeskidzki Obszar Chronionego Krajobrazu. W jego granicach znajdują się m.in. jeziora: Solińskie i Myczkowskie, a także atrakcyjna krajobrazowo dolina Sanu.

Obszar Chronionego Krajobrazu Beskidu Niskiego – otulina dla Magurskiego Parku Narodowego i Jaślickiego Parku Krajobrazowego. Na jego terenie działają dwa uzdrowiska: Iwonicz Zdrój i Rymanów Zdrój.

Czarnorzecki Obszar Chronionego Krajobrazu jest otuliną dla Czarnorzecko-Strzyżowskiego Parku Krajobrazowego. Występują tu skupiska cisa pospolitego.

Strzyżowsko-Sędziszowski Obszar Chronionego Krajobrazu to ciekawy krajobrazowo obszar, występują tu wąwozy lessowe, podmokłe łąki i spore kompleksy leśne.

Hyżnieńsko-Gwoźnicki Obszar Chronionego Krajobrazu zajmuje południowo-zachodnią część Pogórza Dynowskiego. Najczęściej występują tu lasy łąkowe oraz buczyna karpacka.

Przemysko–Dynowski Obszar Chronionego Krajobrazu od północy stanowi otulinę Parku Krajobrazowego Pogórza Przemyskiego, poprzecinany licznymi rzeczkami i potokami. Lasy są pełne zwierzyny. Można tu podziwiać przełomy Sanu i Wiaru.

Na opisywanych trasach lub w ich bliskości leżą także obszary *Natura 2000*. Należą do nich: Fort „Salis Soglio”, Ostoja Magurska, Bednarka, OZW „Rymanów”, Sztolnie w Węglówce, Jasionka, Ostoja, Rzeka San, Specjalny Obszar Ochrony Siedlisk (SOO) „Ostoja Jaślicka”, Góry Słonne. Zaludnienie tych obszarów jest niewielkie, osady koncentrują się głównie w dolinach [Rogała, Marcela 2012].

Fort „Salis Soglio” który jest jednym najbardziej monumentalnych obiektów Twierdzy Przemyśl. Został zbudowany w latach 1882-1886. Na terenie ostoi zimują 2 gatunki nietoperzy. Elementy fortyfikacyjne Fortu „Salis Soglio” są dość dobrze zachowane.

Ostoję Magurską leżącą w Beskidzie Niskim, w górnej części doliny Wisłoki. Prawie w całości obszar porośnięty jest lasami (96% powierzchni).

Bednarka – położona na Pogórzu Jasielskim.

OZW „Rymanów” położony w środkowej części Obszaru Chronionego Krajobrazu Beskidu Niskiego. Znajdują się tu miejsca żerowania dwóch gatunków nietoperzy.

Sztolnie w Węglówce stanowią zimowe i letnie schronienia nietoperzy.

Jasiołka – obejmuje rzeki Jasiołkę i Panę.

Ostoję przemyską znajduje się na terenie Pogórza Przemyskiego i w niewielkiej części na Pogórzu Dynowskim. Charakteryzuje ją rusztowy układ gór, które przecinają doliny meandrującego Sanu i Wiaru. Lasy stanowią ponad 70% ogólnej powierzchni obszaru. Brzegi naturalnie meandrujących rzek porastają priorytetowe dla UE łęgi.

Rzeka San. Obszar ten obejmuje odcinek środkowego Sanu pomiędzy Sanokiem i Jarosławiem. Stwierdzono występowanie wielu gatunków chronionych ryb.

Specjalny Obszar Ochrony Siedlisk (SOO) „Ostoję Jaślicką” obejmuje górne dorzecze Jasiołki i źródłiska Wisłoka we wschodniej części Beskidu Niskiego. Obszar pokrywają lasy o wysokim stopniu naturalności. Jest to ważna ostoję fauny puszczańskiej z dużymi drapieżnikami: niedźwiedziem, wilkiem i rysiem. Występuje też bogata fauna ptaków, płazów i gadów.

Góry Słonne stanowią fragment Gór Turczańsko-Sanockich, dział wodny między Morzem Bałtyckim a Morzem Czarnym. Grzbiety mają układ rusztowy, poszczególne rzeki często tworzą odcinki przełomowe [Rogała, Marcela 2012].

3.4. Propozycja programów promujących zrównoważony rozwój na opisywanym obszarze

Trzy programy „podróży edukacyjnych” (tab. 1) stanowią propozycję promocji obejmowanych przez nie obszarów, a jednocześnie pozwalają wyeksponować edukacyjny i przyrodniczy charakter oraz kulturowe elementy odwiedzanych terenów, co

w rękach wykwalifikowanych przewodników może oznaczać świadomą promocję ich zrównoważonego rozwoju. Poniższe trasy (ryc. 1) dotyczą Miasta Rzeszów, a także Łańcuta, Markowej, Jarosławia, Przemyśla, Krasiczyna, Sanoka i Krosna (tab. 2) oraz południowej i wschodniej (górskiej i podgórskiej) części woj. podkarpackiego. Dla gości z odległych stron można dodatkowo zarekomendować zwiedzenie Krakowa, Tatr i innych atrakcji południowo-wschodniej i południowej Polski. Wszystkie propozycje zaczynają się w Rzeszowie, gdzie poleca się dwa noclegi. Dla poszczególnych tras wyodrębniono godne zwiedzenia obiekty, spośród których uczestnicy wycieczek mogą dokonywać wyboru. Wytluszczoną czcionką zaznaczono te miejsca, które zdaniem autorów powinny być zwiedzane, aby zachować poznawczy charakter trasy i w pełni oddać walory obszaru cennego turystycznie.

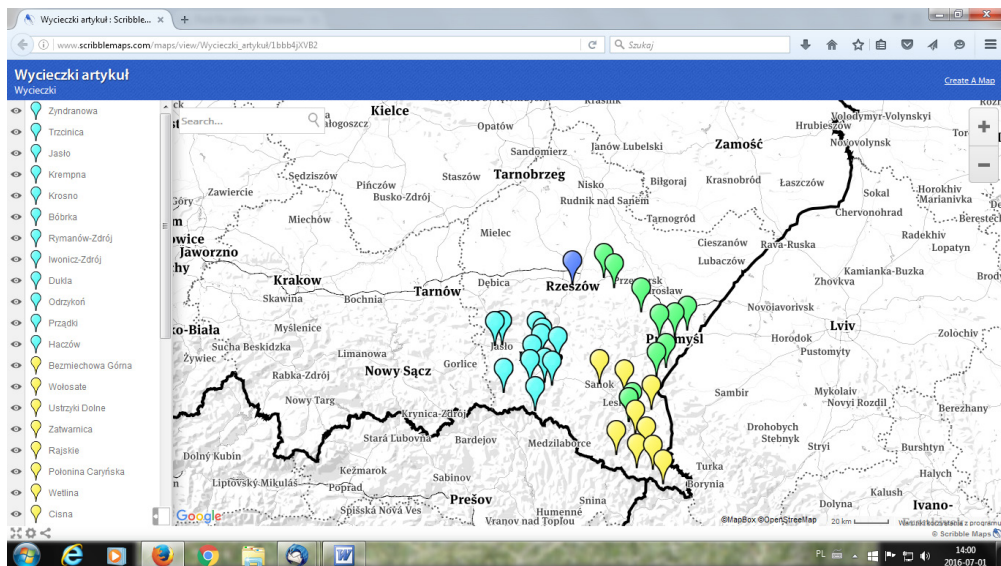
Tabela 1

Propozycje tras i programów „podróży edukacyjnych” promujących zrównoważony rozwój na obszarach cennych turystycznie w woj. podkarpackim

PODRÓŻ 1: (obszar 1) Pogórze przemyskie:		Godne uwagi
Dzień 1	Przylot do Rzeszowa, zakwaterowanie, spacer po mieście (fontanna multimedialna, zamek Lubomirskich, letni pałacyk Lubomirskich, ul. 3 Maja, wieczór na rynku	„Zrównoważone” miasto
Dzień 2	Rzeszów, zwiedzanie muzeum okręgowego, Historii Miasta Rzeszowa z podziemną trasą turystyczną, J. Szajny lub Dobranocek (do wyboru), ścieżka przyrodnicza im. W. Szafera, uczelnia, klasztor Bernardynów i ogrody (zwiedzanie miasta pod kątem zrównoważonego rozwoju).	
Dzień 3	Łańcut – zwiedzanie zamku, wozowni i parku, Markowa skansen (porównanie życia magnaterii i chłopów; ich ślad ekologiczny), Muzeum Polaków Ratujących Żydów im. rodziny Ulmów w Markowej	Porównanie dawnego życia magnatów i chłopów
Dzień 4	Zwiedzanie Przemyśla (starówka, zamek, katedry, Zniesienie i Kopiec tatarski), Siedliska (fort Salis Soglio twierdzy Przemyśl) arboretum Bolestraszyce, Krasiczyn zamek i park.	Historia i przyroda
Dzień 5	Kalwaria Pałacowska (klasztor, wieża widokowa), Leszczyny (lub inne ekstensywne gosp. rolne), Posada Rybotycka (cerkiew), Arłamów (Projektowany Turnicki Park Narodowy), Bezmiechowa Góra – Szybowisko	Unikalne walory środowiska bez antropopresji
Dzień 6	Bieszczady – objazd dużą obwodnicą, wyjście na Połoninę Wetlińską (lub Caryńską albo Wielką Rawkę), Polańczyk (kąpiel w Zalewie Solińskim), Solina (zapora, elektrownia wodna)	Uroda gór
Dzień 7	Kuńkowce (wioska fantazy), Pruchnik („miasteczko z zamierzonych czasów”), zwiedzanie rodzinnego gospodarstwa rolnego, przejazd na lotnisko	Tradycyjne rolnictwo – smacznie i zdrowo

PODRÓŻ 2: (obszar 2) Bieszczady:		Godne uwagi
Dzień 1	Przyłot do Rzeszowa, zakwaterowanie, spacer po mieście (fontanna multimedialna, zamek Lubomirskich, letni pałacyk Lubomirskich, ul. 3 Maja, wieczór na rynku)	„Zrównoważone” miasto
Dzień 2	Rzeszów, zwiedzanie muzeum okręgowego, Historii Miasta Rzeszowa z podziemną trasą turystyczną, J. Szajny lub Dobranocek (do wyboru), ścieżka przyrodnicza im. W. Szafera, uczelnie, klasztor Bernardynów i ogrody (zwiedzanie miasta pod kątem zrównoważonego rozwoju)	
Dzień 3	Drewniany kościółek w Bliznem, Starówka i zamek z muzeum ikon i malarstwa Beksińskiego, Sanok – skansen, spływ Sanem z Sanoka do Uluca z ornitologiem (<i>birdwatching</i>) – drewniana cerkiew	Życie w minionych wiekach
Dzień 4	Cisna, Wetlina, Połonina Wetlińska (2,5 godz. z Przełęczy Wyżniej), Caryńska (2,5 godz. z Przełęczy Wyżniańskiej) lub Wielka Rawka (4 godz. z Przełęczy Wyżniańskiej) (wyjście na szczyt do wyboru). Caryńskie i Przysłup Waryński	Uroda gór, piętra roślinne, „dzikie” tereny, wolne od antropopresji
Dzień 5	Rajskie – Zatwarnica (przejście doliną górnego Sanu ok. 14 km – 4 godz.), Ustrzyki Dln. Muzeum BPN	Przyroda Bieszczadów
Dzień 6	Wołosate (stadnina koni huculskich), Tarnica (ok. 4 godz), Polańczyk (uzdrowisko, kąpiel), Solina (zapora, elektrownia wodna)	„Czysta” energia wody
Dzień 7	Bezmiechowa Górna lub Weremień – Szybowisko, zwiedzanie rodzinnego gospodarstwa rolnego, przejazd na lotnisko	Turystyka alternatywna, tradycyjne rolnictwo – smacznie i zdrowo
PODRÓŻ 3: (obszar 3) Beskid Niski:		Godne uwagi
Dzień 1	Przyłot do Rzeszowa, zakwaterowanie, spacer po mieście (fontanna multimedialna, zamek Lubomirskich, letni pałacyk Lubomirskich, ul. 3 Maja, wieczór na rynku).	„Zrównoważone” miasto
Dzień 2	Rzeszów, zwiedzanie muzeum okręgowego, Historii Miasta Rzeszowa z podziemną trasą turystyczną, J. Szajny lub Dobranocek (do wyboru), ścieżka przyrodnicza im. W. Szafera, uczelnie, klasztor Bernardynów i ogrody (zwiedzanie miasta pod kątem zrównoważonego rozwoju)	
Dzień 3	Drewniany kościół w Haczowie, rezerwat Prządki, Odrzykoń – zamek Kamieniec, Dukla Muzeum Historyczne (skansen broni ciężkiej)	Wychodnie skalne, historia i literatura
Dzień 4	Dukla – Cergowa – Iwonicz Zdrój (pieszo ok. 6 godz.), zwiedzanie Iwonicza Zdroju i Rymanowa Zdroju	Uzdrowiska Karpackie, tereny, wolne od antropopresji, ropa naftowa i szkło
Dzień 5	Bóbrka – muzeum przemysłu naftowego, Krosno Muzeum historyczne – największa w Europie kolekcja lamp naftowych, Centrum Dziedzictwa Szkła, spacer po mieście	
Dzień 6	Dukla – Krępna (historia bitew w czasie I i II wojny światowej (cmentarze wojenne), Krempana Muzeum Magurskiego Parku Narodowego, Kotań cerkiew, Trzcinica – Karpacka Troja (skansen archeologiczny), Jasło winnice i degustacja win	„Pierwotna” przyroda, puste wsie, historia
Dzień 7	Zydranowa – Muzeum Kultury Łemkowskiej, zwiedzanie rodzinnego gospodarstwa rolnego, przejazd na lotnisko	Pogranicze kultur, tradycyjne rolnictwo – smacznie i zdrowo

Źródło: Opracowanie własne.

(podróż 1) Pogórze przemysłowe – kolor zielony; (podróż 2) Bieszczady – kolor żółty; (podróż 3) Beskid Niski – kolor niebieski

Ryc. 1. Proponowane trasy „podróży edukacyjnych” w terenach turystycznie cennych woj. podkarpackiego

Źródło: Opracowanie własne.

Krótką charakterystyką odwiedzanych miejscowości (tab. 2) odpowiednio rozbudowana i uwypuklona, stanowi w ręku przewodnika możliwość dalszego podkreślenia wartości istotnych dla propagowania zrównoważonego rozwoju. W zaproponowanych miastach skumulowanych jest kilka atrakcji i miejsc wartościowych dla podróży edukacyjnych. Najważniejsze z nich opisano poniżej.

Na trasach wszystkich podróży proponuje się prezentacje kuchni regionalnej, kresowej i etnicznej (np. łemkowskiej), czyli turystykę kulinarną.

Umożliwi to pełniejsze „rozsmakowanie się” w atmosferze odwiedzanego miejsca, prowokując także do zapoznawania się z lokalną kulturą i jej dziedzictwem. Zaleca się, aby w tego typu lokalach gastronomicznych opowiedziano o prezentowanych potrawach i specyfice kuchni, a nawet zachęcano turystów do uczestnictwa w przygotowywaniu wybranych potraw.

Tabela 2

Charakterystyka miejscowości na opisywanych trasach

Miasto	Charakterystyka
Rzeszów	Miasto centralne Rzeszowskiego Obszaru Metropolitalnego. W mieście znajdują się 2 duże państwowe uczelnie i prywatne. Kształci się 50 tys. studentów, co daje 262 studentów na 1000 mieszkańców (największa wartość w Polsce i jedna z największych w Europie). Posiada wiele instytucji kulturalnych – teatry, filharmonia, muzea (Muzeum Okręgowe, Muzeum Etnograficzne, Muzeum Historii Miasta, Muzeum Dobranocek i inne). Do zabytków należą: gotycki kościół farny, zamek Ligęzów i Lubomirskich (w sąsiedztwie fontanna multimedialna), ul. 3-go Maja, rynek z pięknym ratuszem, zabytkowymi kamienicami i wejściem do podziemi, synagoga „mała” i „duża” z galeriami sztuki (Biurem Wystaw Artystycznych), socrealistyczny fragment Osiedla Dąbrowskiego z Instytutem Muzyki. W ostatnich latach Rzeszów bardzo się zmienił. Imponuje czystością i porządkiem; z niezbyt ciekawego miejsca stał się miastem kolorowym i pięknym, które naprawdę warto odwiedzić
Łańcut	Zamek w Łańcutcie jest jedną z najpiękniejszych rezydencji arystokratycznych w Polsce. Słynie ze znakomitych wnętrz mieszkalnych oraz niezwykle interesującej kolekcji pojazdów konnych. Zespół pałacowy otacza zabytkowy park
Markowa	Warto obejrzeć skansen i koniecznie nowo otwarte Muzeum Polaków Ratujących Żydów im. rodziny Ulmów
Jarosław	Rynek – centrum Starego Miasta, który zachował się w stanie prawie niezmiennym od czasu lokacji w 1375 r. Jest tu ratusz wzniesiony w XV w., a najznamienitsza jest „kamienica Orsettich” w której mieści się muzeum. Znajdują się tu też inne zabytkowe kamienice. Godne uwagi są cerkiew grekokatolicka i barokowy zespół klasztorny dominikanów oraz ufortyfikowany w XVII w. zespół klasztorny Opactwa Benedyktynów
Przemyśl	Ma opinię najpiękniejszego miasta regionu. Jest jednym z najstarszych miast Polski, to miasto pogranicza kulturowego. Działa tu kilka placówek muzealnych (Muzeum Dzwonów i Fajek, Muzeum Historii Miasta Przemyśla, Muzeum Archidiecezjalne) i kilka galerii, odbywają się liczne festiwale i imprezy. Walory kulturowe Przemyśla to przede wszystkim liczne zabytki, w tym także zamek i pozostałości austriackiej twierdzy, rozrzucone na terenie całego miasta i jego okolic
Krasiczyn	Położony nad Sanem, u podnóża Pogórza Przemyskiego. Zamek w Krasiczynie to jeden z najpiękniejszych skarbów architektury renesansowo-manierystycznej w Europie. Został zbudowany na przełomie XVI i XVII w.
Sanok	Miasto położone jest w dolinie Sanu. Godne zwiedzenia jest Sanockie Muzeum Budownictwa Ludowego uznawane za jedno z najciekawszych muzeów „pod chmurką” nie tylko w Polsce, ale w Europie. Zgromadzono tu dawne budowle pochodzące z Bieszczadów, Beskidu Niskiego i ich pogórzy. Cenne zabudowania nie są słoczone, ale ich otoczenie przypomina miejsca, z których zostały sprowadzone. Szesnastowieczny gmach sanockiego zamku stoi na wysokiej malowniczej skarpie. Muzeum Historyczne szczyci się m.in. zbiorem sztuki cerkiewnej i dzieł Zdzisława Beksińskiego

Miasto	Charakterystyka
Krosno	Miasto leżące w obniżeniu między Beskidem Niskim a Pogórzami posiada urokliwe Stare Miasto i klimat dawnego centrum handlowego. Kiedyś był to punkt, gdzie krzyżowały się szlaki handlowe wiodące z Krakowa na Ruś oraz z centralnej Polski na Węgry. Szczyt rozwoju przypadł na wieki XV i XVI, kiedy miasto otoczone było podwójnymi miejskimi murami, a wodę doprowadzano pierwszymi w Polsce drewnianymi wodociągami. Nazywano też w tym czasie Krosno „małym Krakowem”. Krośnieński rynek otaczają urokliwe kamieniczki. Muzeum Podkarpackie w Krośnie prowadzi liczne wystawy, wśród których najważniejszą jest największa na świecie kolekcja lamp naftowych. Niektóre z nich same w sobie stanowią dzieła sztuki. Centrum Dziedzictwa Szklanej jest miejscem unikalnym w skali kraju. To połączenie interaktywnego muzeum z instytucją kulturalną. Stworzono tu „szklany szlak”, który prowadzi od terenów dawnej huty do centrum miasta. Znaczą go wykonane ze szkła rzeźby nawiązujące do najważniejszych miejsc w Krośnie i okolicach.

Źródło: Opracowanie własne.

Podsumowanie

Zaproponowane trasy turystyczne i promocja pomysłu organizowania „podróży edukacyjnych dla zrównoważonego rozwoju” z udziałem klastra/ów, wymagają organizacji współdziałania wielu elementów i instytucji począwszy od samorządów – wojewódzkiego i lokalnych, które mają stwarzać warunki do ich funkcjonowania oraz wyznaczać kierunki tematyczne i terytorialne ich rozwoju. Lotnisko Rzeszów-Jasionka – naturalnie pełniące funkcje turystyczne – powinno również, dbając o swój rozwój, aktywne włączyć się w promocję turystyczną obsługiwanego terenu i współpracować w tym względzie zwłaszcza z tymi regionami, z których odbywa się lotniczy ruch pasażerski i z których ten ruch jest opłacalny oraz z odpowiednimi liniami lotniczymi. Lotnisko powinno nie tylko obsługiwać ruch turystyczny, ale też go stymulować.

Kolejny ważny element organizowanego klastra turystycznego mogą stanowić szkoły (głównie wyższe), które powinny aktywnie włączyć się w organizację turystyki i zapewnić wysoko kwalifikowaną kadre, która nie tylko prezentowałaby walory poznawanego terenu, ale jednocześnie przybliżyła gościom, a zapewne też części organizatorów, konieczność tworzenia zrównoważonego rozwoju, a tym samym zrównoważonej turystyki. Dałoby to przedstawicielom uczelni realną możliwość aktywnego uczestniczenia w zadaniach samorządów, w tym także rozwiązywania aktualnie pojawiających się problemów. Oczywiście jest także zaangażowanie w klaster bezpośrednich organizatorów turystyki różnego szczebla – biur turystycznych, hoteli, pensjonatów, kempingów i innych miejsc noclegowych, przewoźników a także gastronomii. Miejsca poznawania i nauki – muzea, zabytki i ciekawe miejsca ludzkiej działalności, parki, ogrody botaniczne i zoologiczne i tym podobne, jako elementy tworzonego klastra miałyby okazję do znajdowania dodatkowych wizytujących. Współdziałanie wszystkich składników klastra turystycznego w połączeniu z naturalnymi walorami

przyrodniczymi, historycznymi i innymi interesującymi dla turysty elementami tworzy „obszary cenne turystycznie”. Należy pamiętać, że zarówno miejsca poznawania, jak i wypoczynku turystów muszą być dostosowane do ich wieku, wykształcenia, zainteresowań i temperamentu – wypełniać maksymę: „dla każdego coś miłego”. Obszary cenne środowiskowo muszą być doskonale opisane i przedstawione gościom, co ułatwi ich udostępnianie bez ryzyka uszkodzenia (dotyczy to zresztą wszystkich cennych atrakcji turystycznych). Wydaje się także, że część odnawialna atrakcji powinna być przez turystów zużywana. Wskazany jest bowiem jak największy bezpośredni udział gości np. w gotowaniu regionalnych potraw, tworzeniu pamiątek i innych działaniach nie degradujących prezentowanych atrakcji i środowiska.

Polska, mimo ogromnego potencjału i rozwijającego się zaplecza, ciągle nie wykorzystuje swoich atutów turystycznych, gdy tymczasem po II wojnie światowej (zwłaszcza od lat 50.) w wielu krajach przemysł turystyczny rozkwitał, przynosząc realizatorom ogromne dochody. Teraz z tej szansy powinny skorzystać opisywane obszary.

W dobie przemęczenia wzrastającym tempem życia mają szansę stać się np. ogromnie interesującym i atrakcyjnym miejscem do realizacji różnych form turystyki typu *slow* osadzonej w przyrodzie. W takim przypadku wiele miejsc z elementami istniejącej już tradycyjnej infrastruktury może zacząć funkcjonować w formie klastra tworzącego strukturę organizacyjną o dużym znaczeniu gospodarczym.

Redefiniując pojęcie *klaster* z punktu widzenia turystyki, należy podkreślić nie tylko kooperację, ale i twórczą rywalizację zespołu podmiotów tworzących tę strukturę organizacyjną. Ważne jest jednak, aby pamiętać nie tylko o jego funkcji ekonomicznej, ale także – może dzisiaj właśnie przede wszystkim – o dobraniu takich elementów składowych klastra, aby doceniał uwrażliwianie zarówno swoich pracowników, jak i turystów na czynniki tworzące zrównoważony rozwój. Powstawanie klastra obejmuje zwykle formowanie się grupy liderów z pomysłem na rozwój przedsięwzięć, wstępne zbieranie informacji i badanie rynku, formowanie grupy przewodniej dla zarządzania inicjatywami, wybór pierwszych planów działania i prace w zakresie ich udoskonalenia. Wspomniane wyżej etapy budowania się klastra należy także zaopatrzyć w filozofię i wartości ważne dla strategii funkcjonowania zrównoważonej turystyki. Członkowie wszystkich elementów tworzącego się klastra powinni wobec tego stale rozwijać i udoskonalać swoją wiedzę i umiejętności postępowania w zgłębianiu złożoności i trudności budowania zrównoważonego rozwoju w Polsce. Stopniowo w kulturę współczesnego człowieka musi przenikać przeświadczenie, że przy każdej okazji (także podczas ewentualnej podróży nie tylko o charakterze edukacyjnym) należy zwracać uwagę na etyczny wymiar naszego rozwoju, uwzględniając w szczególności kategorię odpowiedzialności indywidualnej i instytucjonalnej w różnych dziedzinach ludzkiej działalności – w aspekcie gospodarczym, społecznym, a przede wszystkim ekologicznym. Tak rozumiana odpowiedzialność wpisze się w koncepcję zrównoważonego rozwoju, która traktowana jest obecnie jako najważniejsza i jak na razie jedyna

zasada wskazująca właściwy kierunek działań ludzkich. Aby pojęcie zrównoważonego rozwoju ugruntowało się w świadomości społecznej, potrzebne są wzmożone działania edukacyjne także przy okazji prowadzonej działalności turystycznej.

Koncepcja klastrów budzi od wielu lat ogromne zainteresowanie naukowców, polityków i przedsiębiorców. Dobrze by się stało, gdyby jak najwięcej ludzi było przekonywanych do zrównoważonych działań dla lokalnej, regionalnej czy narodowej gospodarki. Funkcjonowanie klastrówego systemu gospodarczego wspiera zacieśnienie kooperacji między przedsiębiorstwami, wzrost produktywności czynników wytwórczych, wdrażanie nowych rozwiązań technologicznych, poprawę jakości i kierunków kształcenia kadr, kreowanie marki regionalnej oraz korzystanie z zewnętrznych źródeł finansowania. Natomiast wśród korzyści dla otoczenia zewnętrznego wymieniać można wzrost dostępności specjalistycznych usług okołobiznesowych, inwestycje w infrastrukturę, zmniejszenie bezrobocia, zwiększenie aktywności zawodowej i dochodów ludności i w konsekwencji – zrównoważony rozwój lokalny i regionalny.

W klastrze turystycznym mogą funkcjonować zarówno podmioty ściśle powiązane z turystyką, np. obiekty noclegowe, punkty gastronomiczne, biura podróży, przewoźnicy turystyczni, jak i podmioty okołoturystyczne: banki, agencje ubezpieczeniowe, firmy konsultingowe – głównie małe i średnie przedsiębiorstwa, silnie wyspecjalizowane, powiązane zaufaniem, ale konkurujące ze sobą.

Historia lubi się powtarzać; tak jak kiedyś młody arystokrata wędrował po Europie zdobywając wiedzę i ogładę podczas czasem kilkuletniego podróżowania – wobec intensyfikacji i przyspieszenia wielu procesów cywilizacyjnych, organizacja zrównoważonej turystyki dla szerokiej rzeszy turystów powinna teraz obejmować elementy edukacji poszerzające horyzonty podróżujących. To także niezwykle ważny element naszego poznawania – edukacji humanistycznej. Jej podstawowym i najważniejszym celem jest zdobycie wiedzy nazywanej niegdyś „kulturą”, którą dawniej wynoszono z domu lub nabywano właśnie podczas podróży.

Wnioski

Turystyka zrównoważona z elementami edukacji dla zrównoważonego rozwoju powinna posiadać szeroką ofertę dla wielu grup docelowych beneficjentów; nie tylko dorosłych o różnym poziomie zainteresowań i wykształcenia, emerytów, ale także dla grup rodzinnych oraz dzieci i młodzieży (także grup szkolnych).

Wspieraniem organizacji i funkcjonowania takiej turystyki powinno być zainteresowanie kilka ministerstw: Sportu i Turystyki, Rozwoju, Środowiska, Edukacji Narodowej, Nauki i Szkolnictwa Wyższego, Gospodarki Morskiej i Żeglugi Śródlądowej, Infrastruktury i Budownictwa, Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Zdrowia. Powinna być ona bowiem bardziej dostępna, np. przez ułatwione dofinansowywanie organizacji elementów realizującego ją klastra. Może warto także

dofinansowywać organizację szkolnych „podróży edukacyjnych” dla zrównoważonego rozwoju.

Zgodnie z zapisem w Konstytucji RP, rozwój Polski należy organizować w myśl złożonej koncepcji zrównoważonego rozwoju. Należy z całym przekonaniem podkreślić, że bez szerokiego frontu działań, w tym ustawicznej edukacji społeczeństwa, także przez podróże edukacyjne, nie sprawdzą się ani zapisy w podstawowych aktach prawnych, ani ogłaszane przez międzynarodowe gremia Dekady (Dekada Edukacji dla Zrównoważonego Rozwoju (2005-2014), Dekada Różnorodności Biologicznej 2011-2020).

Rozwój zrównoważonej turystyki jest dobrym sposobem na rozwój gospodarczy i społeczny słabo zurbanizowanych i uprzemysłowionych terenów. Umożliwia ich ochronę z jednoczesnym udostępnianiem środowiska przyrodniczego i kulturowego. Mieszkańcy tego typu regionów nie chcą żyć ani w swoistych „skansenach” ani też na przemysłowych pustyniach. Turystyka zrównoważona jest dla nich ogromną szansą.

Edukacja dla zrównoważonego rozwoju możliwie szerokich grup turystów przy okazji „podróży edukacyjnych” może mieć także znaczenie dla zachowania najbardziej atrakcyjnych przyrodniczo terenów kraju dla następnych pokoleń.

Literatura

- Alejski W., 1999, *Turystyka w obliczu wyzwań XXI w.* Albis, Kraków.
- Chojnowska A., 1992, *Operacja Wisła*. Zeszyty Historyczne, nr 102, Paryż, ISBN 83-85521-16-X.
- Dołęga J., 2010, *Problemy retardacji w sozologii systemowej i w zasadach zrównoważonego rozwoju*. Biuletyn KPZK PAN, z. 242, Warszawa, s. 12-26.
- Gaworecki W., 2010, *Turystyka*. PWE, Warszawa.
- Gorynia M., Jankowska B., 2008, *Klasyfikacja a międzynarodowa konkurencyjność i internacjonalizacja przedsiębiorstwa*. DIFIN, Warszawa.
- Kasprzak K., 2016, *Polskie uzdrowiska jako atrakcja dla turystyki kulturowej*. Turystyka Kulturowa, [dok. elektroniczny: www.turystykakulturowa.org], nr 1/2016 (styczeń luty 2016), s. 131-156 [data wejścia 6.06 2016].
- Kasprzak K., Kostecka J., 2015, *Encyklika kryzysu i nadziei*. Polish Journal for Sustainable Development, 19, s. 49-60. [dok. elektroniczny: <http://www2.univ.rzeszow.pl/wbr/zeszyty/en/index.html>; data wejścia 6.06 2016].
- Kistowski M., 2010, *Retardacja w gospodarce przestrzennej – dylematy i kierunki wdrażania*. Biuletyn KPZK PAN, 242, s. 90-108.
- Kondracki J., 2002, *Geografia regionalna Polski*. Warszawa, PWN.
- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2 kwietnia 1997 r.* Dz. U. 1997 nr 78 poz. 483.
- Kostecka J., 2010a, *Odpady niebezpieczne w obszarach wiejskich i cennych przyrodniczo*. Zesz. Nauk. Poł-Wsch. Oddziału PTiE i PTG w Rzeszowie, 12, s. 41-46. [dok. elektroniczny: <http://www.univ.rzeszow.pl/wbr/zeszyty/pl/index.html>; data wejścia 6.06 2016].
- Kostecka J., 2010b, *Retardacja przekształcania zasobów przyrodniczych jako element zrównoważonego rozwoju*.

- ważonego rozwoju. Biuletyn KPZK PAN, z. 242, s. 27-49.
- Kostecka J., 2011, *Partycypacja społeczna i segregacja odpadów niebezpiecznych a świadczenia ekosystemów*. *Ekonomia i Środowisko*, 1(39), s. 195-207. [dok. elektroniczny: <http://www.fe.org.pl/uploads/ngrey/eis39.pdf>; data wejścia 6.06 2016].
- Kostecka J., 2013, *Retardacja tempa życia i przekształcania zasobów przyrody – wybrane implikacje obywatelskie*. *Inżynieria Ekologiczna*, 34, s. 38-52. DOI: 10.12912/23920629/319.
- Kostecka J., Kostecki A. W., 2009, *Zrównoważony rozwój gminy Rzeszów w świetle analiz i badań ankietowych*, [w:] *Wpływ idei zrównoważonego rozwoju na politykę państwa i regionów*. T. 2, *Problemy regionalne i lokalne*, K. Michałowski (red.). Białystok, Wyd. WSE, s. 116-127.
- Kowalczyk A., Kulczyk S., Durydiwka M., Burska Z., Derek M., Duda-Gromada K., Jarzębowska M., Kowalczyk M., Kurkowska A., Lewandowski W., 2010, *Turystyka zrównoważona*. Wyd. Naukowe PWN. Warszawa.
- Łepko Z., 2012, *W sprawie techniki dla zrównoważonego rozwoju*. *Studia Ecologiae et Bioethicae*, 10. 1, s. 9-27.
- Mikos v. Rohrscheidt A., 2008, *Turystyka kulturowa. Fenomen. Potencjał. Perspektywy*. Wyd. GWSHM Milenium, Gniezno.
- Mikuła J., Krukowski J., 2007, *Rola polskiej przestrzeni w integrującej się Europie*. Biuletyn KPZK PAN, z. 233, Warszawa, s. 17-21.
- Millenium Ecosystem Assessment*, 2005, *Ecosystems and Human Well-being: Biodiversity Synthesis*. World Resource Institute. Washington DC.
- Misiło E., 1996, *Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944-1946*. Archiwum Ukraińskie, Warszawa.
- Mroczek J. R., Kostecka J., 2008, *Wartość zalewu rzeszowskiego dla zrównoważonego rozwoju miasta*. *Inżynieria Ekologiczna*, 20, s. 50-56.
- Obszary chronione – Zielone Podkarpacie*, 2016, [<http://www.zielonepodkarpacie.pl/obszary-chronione/obszary-chronionego-krajobrazu/>; data wejścia 6.06 2016].
- Oczóś M., 2012, *Klastry – Podkarpacki Urząd Wojewódzki*, [<https://rzeszow.uw.gov.pl/województwo-podkarpackie/gospodarka/klastry/>; data wejścia 6.06 2016]
- Poskrobko B., 2010, *Nowe podejście do bogactwa przyrodniczego jako podstawa retardacji wykorzystania zasobów*. Biuletyn KPZK PAN, z. 242, Warszawa, s. 90-108.
- Potaczała K., 2012, *Bieszczady w PRL-u*. Olszanica, Wyd. BOSZ, s. 224-225.
- Rogała D., Marcela A., 2012, *Obszary Natura 2000 na Podkarpaciu*. Regionalna Dyrekcja Ochrony Środowiska w Rzeszowie.
- Roman M., 2013, *Klastry jako forma współdziałania w działalności turystycznej*. Centrum Otwartej Nauki. Biblioteka Nauki, Zarządzanie i Finanse. R. 11, nr 1, cz. 3, s. 309-320 [<http://yadda.icm.edu.pl/yadda/element/bwmeta1.element.ekon-element-000171325141>] *Identyfikator YADDA bwmeta1.element.ekon-element-000171325141*.
- Stasiak W., 2009, *Turystyka literacka i filmowa*, [w:] *Współczesne formy turystyki kulturowej*, K. Buczkowska, A. Mikos v. Rohrscheidt (red.). Wyd. AWF, Poznań, s. 223-265.
- Staszewska J., 2009, *Klaster perspektywą dla przedsiębiorców na polskim rynku turystycznym*. DIFIN, Warszawa.
- Stowarzyszenie Winiarzy Podkarpacia* 2016, [<http://www.winiarzepodkarpacia.pl/>; data wejścia 6.06 2016].
- Strabel K., 2015, *Kobieta żydowska w opowiadaniach chasydzkich i ludowych Icchoka Lejbu-*

- sza *Pereca*. Miesięcznik literacki „Akant”. [http://akant.org/archiwum/112-archiwum-miesiecznika-akant-2015/akant-grudzien-2015/4741-katarzyna-strabel-kobieta-zydowska-w-opowiadaniach-chasydzkich-i-ludowych-icchoka-lejbusza-pereca; data wejścia 6.06 2016].
- Sztumski W., 2005, *Relacja człowieka do jego wytworów w aspekcie etyki środowiskowej*. *Studia Ecologiae et Bioethicae*, 3, s. 281-294.
- Szwinta P., 2015, *Możliwości rozwoju transgranicznych klastrow turystycznych w Polsce*. *Prace Naukowe UE we Wrocławiu*, 392, s. 138-146, [http://www.dbc.wroc.pl/Content/29881/Szwinta_Mozliwosci_Rozwoju_Transgranicznych_Klastrow_w_Polsce_2015.pdf; data wejścia 6.06 2016].
- Turnicki, *forum, dyskusje, rozmowy* [www.wrota.podkarpackie.pl/pl/turystyka/aktualnosci/080409; data wejścia 6.06 2016].
- Turystyka* [https://pl.wikipedia.org/wiki/Turystyka#Historia_turystyki; data wejścia 6.06 2016].
- Wnuk Z., Mazur-Rylska A., 2003, *Rezerwat „Lisia Góra” jako obiekt turystyczny*, [w:] *Jaka turystyka w rezerwatach przyrody*, Z. Wnuk (red.). Wyd. Uniwersytet Rzeszowski, s. 73-78.
- Zawistowska H., 1998, *Polityka Unii Europejskiej w dziedzinie turystyki*. *Ruch turystyczny*, 21, s. 12-14.